

مقاله پژوهشی

قهوه‌خانه، جاذبه تاریخی در منظر گردشگری شهری ایران

مهدی باصولی

دکتری مدیریت گردشگری، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران.

سعیده درخش*

پژوهشگر دکتری مدیریت گردشگری، مدرس دانشگاه علم و هنر، دانشکده علوم انسانی، گروه مدیریت، یزد، ایران.

میر محمد اسعدی

استادیار گروه مدیریت گردشگری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه علم و هنر، یزد، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۰۳ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

چکیده | گردشگری شهری، گونه‌ای از صنعت گردشگری است که با اقبال زیادی روبرو شده است. این گردشگری نه تنها از لحاظ اقتصادی بلکه به دلیل معرفی و شناساندن تاریخ و فرهنگ شهرهای مختلف، مورد توجه قرار گرفته است. رویکرد منظرین به عناصر شهری و توجه به ابعاد مختلف، زمانی-مکانی، تمدنی-تاریخی و عینی-ذهنی به صورت همزمان در شهر، می‌تواند جاذبه‌های بسیاری را در گردشگری شهری بازتعریف کند. با وجود نوین‌بودن دانش منظر، رویکرد منظرین از جمله راهبردهایی است که امروزه در بسیاری از مسائل مربوط به شهر مورد استفاده قرار می‌گیرد، زیرا از یک سو این رویکرد با توجه به ماهیت منظر دارای ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد است و از سوی دیگر، نگاهی متفاوتی به شهر و عناصر موجود در آن ایجاد می‌کند. فضاهای عمومی بخشی از فضاهای شهری هستند که در شهرهای ایرانی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. فضاهایی مانند حمام، بازار، مسجد، زورخانه، قهوه‌خانه و ... از جمله این فضاها محسوب می‌شوند. قهوه‌خانه نهادی اجتماعی بوده که از زمان صفویان در ایران پا گرفته و به مرور زمان نقش‌هایی را در اجتماع ایفا کرده و به یکی از عناصر متمایز در شهر ایرانی در چندصد سال اخیر تبدیل شده است. قهوه‌خانه براساس نیاز مردم به وجود آمده است و علاوه بر محلی برای صرف غذا و نوشیدنی و مکانی برای گذراندن وقت، به محلی تبدیل شده که در حوزه‌های دیگر مانند فرهنگ و ادب و هنر نیز در شهر ایرانی کارکردهای مؤثری داشت. در این تحقیق که به روش تحلیلی توصیفی و با بررسی و مطالعات اسنادی انجام شده، کارکردهای مختلف قهوه‌خانه با رویکردی منظرین دسته‌بندی شده است. با توجه به معنا و هویت بازتعریف‌شده برای قهوه‌خانه به نظر می‌رسد می‌توان این مکان را به مثابه منظر گردشگری در نظر گرفت که می‌تواند به جاذبه‌ای بی‌بدیل در گردشگری شهری ایرانی مبدل شود.

واژگان کلیدی | قهوه‌خانه، منظر، گردشگری شهری، کارکرد، ایران.

با مفاهیم پیچیده عینی و ذهنی و ابعاد گسترده فیزیکی و غیرفیزیکی محل بحث صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان حوزه‌های فکری مرتبط با محیط زیست، جغرافیا، طراحی شهری، معماری و سایر رشته‌های وابسته بوده و به همین علت، تعاریف متنوع و رویکردهای متفاوت به موضوع منظر از سوی آنها مطرح شده است (ماهان و منصور، ۱۳۹۶، ۱۷). منظر نگاهی نو به محیط‌های مختلف و کارکردهای آنهاست. به بیان دیگر

مقدمه | منظر موجودی پویا و نسبی خوانده می‌شود که در تعامل دائمی جامعه و طبیعت شکل می‌گیرد. بدین ترتیب، منظر موجودی با قابلیت‌های فرهنگی خواهد بود که اهداف سه‌گانه زیباشناسانه، فرهنگی و عملکردی را همزمان دنبال می‌کند. ادراک منظر فرایندی مبتنی بر حس است که بدون واسطه صورت می‌گیرد (منصور، ۱۳۸۳، ۶۹). واژه منظر

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۳۲۵۸۳۳۱۸@gmail.com s.derakhsh59

ایفا کنند. با توجه به روند شکل‌گیری قهوه‌خانه‌ها در ایران و کارکردهای مختلف آن در طول این زمان‌ها، به نظر می‌رسد به مرور زمان قهوه‌خانه‌ها هویت جدیدی پیدا کرده و متأثر از محیط اطراف خود، در ایران، ایرانی شده و به هویت متفاوتی دست پیدا کرده‌اند. فرضیه تحقیق بر این امر استوار است که با شناسایی کارکردهای قهوه‌خانه در شهر ایرانی، با استفاده از رویکردی منظرین، و بازتعریف هویت ایرانی این فضای شهری، می‌توان قهوه‌خانه‌های ایرانی را به‌مثابه یک منظر گردشگری شهری منحصر به فرد تلقی کرد و با معرفی این هویت، آن را به عنوان جاذبه گردشگری در نظر گرفت.

روش تحقیق

روش مورد استفاده در این تحقیق، توصیفی تحلیلی بوده است. مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای بر مبنای جمع‌آوری کتب و مقالات معتبر در خصوص قهوه‌خانه‌ها صورت گرفته و داده‌های اولیه پس از بررسی و مطالعه به صورت توصیفی بیان شده است. با بررسی و تحلیل این داده‌ها، استنتاج تحلیلی جهت بررسی کارکردهای قهوه‌خانه‌ها، و بازنگری در مفهوم این فضای عمومی انجام شده است.

شکل‌گیری قهوه‌خانه

تاریخ پیدایش و شکل‌گیری قهوه‌خانه و قرار گرفتن آن به‌عنوان عنصری در معماری شهری در ایران در تحقیق‌ها و کتب مختلفی مورد بررسی قرار گرفته است. ناصر نجمی (۱۳۶۳) در کتاب «ایران قدیم و تهران قدیم» به بحث درباره قهوه‌خانه‌ها و انواع آن‌ها در تهران دوره قاجاریه می‌پردازد. جعفر شهری (۱۳۶۸) در کتاب «تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم» که در شش مجلد چاپ شده است، در کنار توضیحاتی که درباره شهر تهران و حوادث آن روزگار می‌دهد به قهوه‌خانه‌های تهران در آن زمان اشاره می‌کند. علی بلوکباشی (۱۳۷۵) در کتاب «قهوه‌خانه‌های ایران» و نیز در کتاب «قهوه‌خانه و قهوه‌خانه‌نشینی در ایران» تمام مواردی که مربوط به قهوه‌خانه است، مانند نوع ساختمان، فضای درون قهوه‌خانه‌ها، وسایل لازم در قهوه‌خانه‌ها، قهوه‌خانه‌داران و ... را بررسی کرده است (بلوکباشی، ۱۳۹۳). او همچنین درباره رفت و آمد مردم به قهوه‌خانه‌ها در زمان صفویه و قاجاریه نیز در کتاب‌های خود مطالبی بیان کرده است. در تاریخ بیان شده است شاه طهماسب شیفته فضای اجتماعی قهوه‌خانه شد و به روایتی اولین قهوه‌خانه ایران در قزوین به دستور او به راه افتاد (دادور، ۱۳۹۶، ۱۰). راه‌اندازی قهوه‌خانه بعدها در زمان شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ه. ق.) در شهر اصفهان توسعه یافت. در دوره قاجار، به خصوص در زمان ناصرالدین‌شاه زمینه‌های گسترش قهوه‌خانه به

برای بررسی منظرین یک مکان، می‌توان کارکردهای مختلف آن را مورد بررسی قرار داد تا بتوان به هویت آن دست پیدا کرده و معنای جدید برای آن ایجاد کرد. مطالعه کارکرد یک شیوه عمل و یا یک نهاد اجتماعی، عبارت است از تحلیل سهمی که آن شیوه عمل و یا آن نهاد اجتماعی در بقا و دوام جامعه داراست (گیدنز، ۱۳۷۴، ۷۴۹). فضاهای عمومی شهری از نظر فعالیت‌های گردشگری به دلایل متعددی مانند ارائه خدمات برای گردشگران شهری از اهمیت بالایی برخوردارند (نوری کرمانی، ذوقی، حصار ارسطو و علایی، ۱۳۸۸، ۱۳۷). گردشگری شهری پدیده‌ای نوین و معاصر، به عنوان یکی از فرایندهای تولیدکننده فضا از مختصات بنیادین جوامع شهری است که در شهرهای پرازدحام، پرتراکم و آلوده به فعالیت‌های سخت و کسالت‌آور، انسان شهری را قادر به تحمل و تداوم زندگی می‌کند (ستاری، ۱۳۹۴، ۲). برای دستیابی به هدف گردشگری و تبدیل آن به نظام معرفت، شرط مهم، بازنگری در مفهوم مکان است (منصوری و شفیعا، ۱۳۹۸، ۵۳). در صورتی که بتوان برای یک مقصد گردشگری، نظام معنایی مشخصی را تعریف و تدوین کرد، می‌توان با تأمل در هویت آن، به نگرشی جدید و عمیق نسبت به مکان دست یافت. تعامل بین انسان‌ها با یکدیگر و با محیط در این نظام معنایی از اهمیت زیادی برخوردار است. از جمله فضاهایی که نقش مهمی در ایجاد سرزندگی و پویایی جامعه دارند، قهوه‌خانه‌هاست. قهوه‌خانه نمونه بارز فضای گفت‌وگو و تعامل میان قشرهای مختلف مردم در جامعه بوده است که در آنجا مسائل عمومی جامعه بحث و نقد می‌شده است. افراد مختلف با سلاقی و گروه‌های شغلی متفاوت ساعاتی را در این مکان در کنار هم نشسته و در خصوص مسائل گوناگون صحبت می‌کرده‌اند. هرچند به مرور زمان و با تغییر سبک زندگی مردمان شهر ایرانی، کارکردهای این فضای شهری و در موارد زیادی فضای کالبدی آن نیز تغییر کرده است. به روایتی، ایجاد قهوه‌خانه‌ها به دوره صفویه برمی‌گردد و از آن زمان، این عنصر معماری در شهرهای مختلف به وجود آمده و پراکنده شده است. این تحقیق برای درک بهتر از دلایل شکل‌گیری و کارکردهای مختلف قهوه‌خانه‌ها در طول عمر خود انجام شده تا با بررسی عملکردها، هویت و معنای دقیق‌تری از آنها و نقششان در نظام ارتباطی بین افراد جامعه پی برد و جایگاه آنها را به عنوان یک منظر گردشگری شهری در ایران تبیین کند.

فرضیه تحقیق

قهوه‌خانه‌ها در ابتدا با هدف ایجاد فضایی برای ارائه خدمت نوشیدنی ایجاد شدند ولی به مرور زمان کارکردهای متنوعی پیدا کردند که باعث شد نقشی متفاوت در فضای شهر ایرانی

در محتوا، کارکرد و هم در مخاطب قهوه‌خانه، تغییرات مهمی در طول زمان رخ داده است.

ساختار قهوه‌خانه

شکل ساختمان قهوه‌خانه در ایران در طول تاریخ پیدایش آن بر مبنای طرح و الگوی مشترکی نبوده و معمولاً متأثر از ویژگی‌های بافت کلی معماری ساختمان‌ها و فرهنگ مردم و نیازهای اجتماعی جامعه آن شهر بوده است. با این وجود به نظر می‌رسد معماری فضای سرپوشیده شماری از قهوه‌خانه‌های سنتی و معتبر قدیم تقلیدی از سبک و شیوه معماری حمام‌های سنتی قدیم ایران، و کمابیش شبیه آن‌ها بوده است (حسینی، ۱۳۹۲، ۵۵). قهوه‌خانه‌ها در تهران شکل خاصی داشتند، هر قهوه‌خانه فضایی نسبتاً وسیع داشته است که دور تا دور آن را با سنگ و آجر به صورت سکو در می‌آوردند و مردم روی این سکوها می‌نشستند و به نوشیدن چای، قهوه و کشیدن قلیان و چپق مشغول می‌شدند (نجمی، ۱۳۵۰، ۹۰). قهوه‌خانه‌های تهران دوره قاجار به دلیل قرارداداشتن در پایتخت نسبت به سایر قهوه‌خانه‌ها از جلال و شکوه بیشتری برخوردار بودند و در ساخت آن‌ها از ظرافت و تزئین بیشتری استفاده می‌شده است. قهوه‌خانه‌های ایران در این دوره از دو قسمت اصلی تشکیل شده بودند، یک قسمت سرپوشیده برای فصل زمستان و سرما و یک محوطه روباز که باغچه‌ای وسیع و پر از گل و درخت بود و برای فصل‌های بهار و تابستان مورد استفاده قرار می‌گرفت (شهری، ۱۳۶۸، ۳۹۸). آرایه‌های معماری و تزئینی داخل قهوه‌خانه‌ها نیز کم‌وبیش ذوق و احساس زیباشناسانه فرهنگی و هنری مردم عصر را معرفی می‌کرده است (قاسمی، ۱۳۸۴، ۱۵). «معمولاً حوضی در وسط قرار داشت و با نقاشی‌های دیواری، تابلوها و اشیاء عتیقه آراسته بود و پرندگان خوش‌آواز در آن نغمه‌سرایی می‌کردند و مشتریان با آدابی خاص دور تا دور آن می‌نشستند و چشم به نقال می‌دوختند و به اشعار شاهنامه و حکایت و قصه گوش می‌دادند و با یکدیگر درباره مشکلات و مسائل خویش به گفت‌وگو می‌پرداختند (ملکیان، ۱۳۵۳، ۷۹).

کارکردهای قهوه‌خانه

در دوره صفویه و هم‌زمان با برخی کشورها، قهوه‌خانه‌ها در نقش محفلی برای گفت‌وگو مطرح شدند (اطهری و زمانی، ۱۳۹۴، ۱۹۰). در قهوه‌خانه‌ها علاوه بر اینکه روزانه مردان زیادی به خوردن چای و گپ زدن در آنجا می‌پرداختند، نقالی رستم و سهراب و شاهنامه فردوسی و شعرخوانی و غزل‌خوانی و بازی‌هایی مانند گل‌بازی و بازی شاه و وزیر

شهرهای بزرگ از جمله تهران فراهم شد (قاسمی، ۱۳۸۴، ۱۴). البته برخی منابع تأسیس اولیه را اصفهان دانسته‌اند (خلعت‌بری لیماکی، ۱۳۸۶، ۴۱). نخستین سفرنامه‌ای که به قهوه‌خانه و کاربری آن در جامعه ایرانی اشاره دارد، سفرنامه «پیترو دل‌واله» ایتالیایی است که از ۱۶۱۷ تا ۱۶۲۳ م. در زمان شاه عباس در ایران بوده است (دادور، ۱۳۹۶، ۱۴). «عبارت است از رقص و آوازهای نامأنوس شبانه‌روزی در اماکن عمومی و به خصوص قهوه‌خانه‌ها... جوانانی که حرفه آنها رقص در اماکن عمومی و قهوه‌خانه‌ها و سرگرم کردن مردم با بازی و مسخرگی است، در حالی که عده‌ای آنان را همراهی می‌کنند و طبق‌هایی پر از گل بر سر و شمع فراوان و چراغ و مشعل به دست دارند، با خنده و تفریح به سر و روی مردم گل می‌پاشند و درخواست پول می‌کنند» (دل‌واله، ۱۳۸۴، ۷۲). در ابتدا در قهوه‌خانه، قهوه عرضه می‌شده و به مرور زمان چای جای آن را گرفته است. هرچند به نظر می‌رسد این تغییر نیز در طول زمان رخ داده و در ابتدا چایخانه‌هایی در کنار قهوه‌خانه شکل گرفته است. با گسترش قلیان و قلیان‌کشی این امر به یک رویه در قهوه‌خانه‌های ایرانی تبدیل شد. «در زمان شاه صفی، گذشته از قهوه‌خانه در اصفهان، مراکزی نیز برای نوشیدن چای بوده است که آن‌ها را چایخانه می‌گفته‌اند. در چایخانه برخلاف شیره‌خانه که مرکز کارهای ناپسند است، مردم ضمن نوشیدن چای، به بازی شطرنج می‌پردازند» (اولثاریوس، ۱۳۶۳، ۳۵۳). قهوه‌خانه‌ها ابتدا در بازارها و محله‌ها و در کنار مجموعه‌ای از واحدهای صنعتی مهم، همچون بازار و حمام پدید آمدند. بعدها با گذشت زمان، در خیابان‌ها و محلات شهر و محل تجمع پیشه‌ها، کارگاه‌های صنعتی، کارخانه‌ها، مسافرخانه‌ها و بعدها در اطراف گاراژهای مسافرتی و در مدخل شهرها و پیرامون دروازه‌ها و منزلگاه‌های میان‌شهری، قهوه‌خانه‌هایی ساخته شد (شیخی فینی و غمام نو، ۱۳۹۴، ۴). نهاد قهوه‌خانه به دلیل اجتماعی‌بودن، طرفداران زیادی از عام و خاص پیدا کرد (کامرانی فر و معمار، ۱۳۹۰، ۱۰۰). تغییر در محل قهوه‌خانه را می‌توان به مشتریان آن نیز تعمیم داد. «قهوه‌خانه در ابتدای پیدایی خود در ایران، مرکز تجمع و گذران اوقات فراغت شهرنشینان و به خصوص گروه‌های مرفه اجتماع و بعدها، تا این اواخر پانوق و محل بحث و گفت‌وگوی اجتماعی، سیاسی و ادبی نویسندگان، منتقدان، شعرا و اهل هنر و ادب به شمار می‌رفت. اما به تدریج در طول زمان از مرکز سرگرمی و میعادگاه شاعران و هنرمندان و اهل دل و جایگاه تفریح و تماشای اعیان و خواص به محل استراحت عامه خلق در مبدأ و مقصد سفر و احیاناً در طول مسیر و همچنین محل تجمع کارگران و پیشه‌وران و جای گفت‌وگوهای صنعتی و مانند آن تبدیل یافته است» (ملکیان، ۱۳۵۳، ۷۹). مشاهده می‌شود،

دوره به فراخور آن دوره، بازی‌های مختلفی در قهوه‌خانه انجام می‌شده است. به عنوان مثال بازی گنجفه از سرگرمی‌های رجال قهوه‌خانه‌نشین و از سرگرمی‌های مخصوص درباریان و اعیان و بزرگان بوده است؛ برخلاف نظر برخی همچون شاردن که گنجفه را بازی رایج میان توده‌های مردم صفوی دانسته‌اند (یوسف جمالی و اسحق نیموری، ۱۳۹۰، ۱۳۳). هرچند تنوع زیادی را می‌توان در بازی‌ها مشاهده کرد؛ از بازی‌های شطرنج و تخته‌نرد گرفته تا کشتی و زورآزمایی.

• کارکرد فرهنگی

در کنار کارکرد اجتماعی، قهوه‌خانه‌ها نقشی اساسی در مسائل فرهنگی دوره‌های مختلف داشته‌اند. با توجه به ساختار قهوه‌خانه، همراه با صرف قهوه و چای، تماشای نمایش‌ها و نقالی‌ها در قهوه‌خانه رواج پیدا کرد و برخی از مراسم آئینی و مذهبی در قهوه‌خانه برگزار می‌شد. به گونه‌ای که قهوه‌خانه در توسعه هنرهای کلامی و نقاشی نقشی اساسی داشته است. از طرفی به مرور زمان، قهوه‌خانه‌ها خود دارای فرهنگ متفاوتی شدند. این فرهنگ نموده‌های مختلفی در رفتار و شکل معماری قهوه‌خانه داشته و دارد. از کارکردهای فرهنگی قهوه‌خانه میتوان به موارد زیر اشاره کرد.

- تبادل فرهنگی

با توجه به تعامل برقرار شده در قهوه‌خانه، این مکان، محلی برای تبادل فرهنگ‌های مختلف بوده است. به خصوص قهوه‌خانه‌هایی که کنار کاروانسرا یا مبادی ورودی شهر قرار داشته و مسافری در آنجا حضور پیدا می‌کرده‌اند.

- ارائه سبک معماری متناسب با فرهنگ

دربارۀ کارکرد فرهنگی قهوه‌خانه می‌توان به سبک معماری قهوه‌خانه، که متناسب با فرهنگ و اجتماع مردم ساخته و تزیین می‌شدند اشاره نمود (کامرانی فر و معمار، ۱۳۹۰، ۱۰۰). به بیان دیگر ساختار معماری قهوه‌خانه نشان‌دهنده مؤلفه‌های فرهنگی اجتماعی هر منطقه بوده است.

- برگزاری آیین‌ها و نمایش‌های سنتی

در هر مناسبت، قهوه‌خانه‌ها محلی برای برگزاری مراسم و آیین‌های سنتی و مذهبی بوده‌اند. در ایام جشن و شادی، آذین می‌بستند و چراغانی می‌کردند. در ایام قدیم‌تر، بعضی از قهوه‌چیان برای سرگرمی مردم، به خصوص کودکان و نوجوانان، دسته‌ای از لوطیان را دعوت می‌کردند (خبری و انصاری، ۱۳۸۴، ۹۸).

«در بعضی از قهوه‌خانه‌های اصفهان دوره صفوی و تهران در دوره ناصری، بساط بزم می‌آراستند و دسته‌های نوازنده و رقص با نوای ساز و ضرب و رقص، مردم قهوه‌خانه را سرگرم می‌کردند و لوطیانی هم بودند که همراه با حیوان‌های دست‌آموزی مانند شیر، میمون، خرس و بز دوره می‌گشتند. این لوطیان با نواختن تنبک و دف و خواندن شعر و مزه‌پرانی، حیوان‌ها را به

نیز انجام می‌شده است. خطاطان خطوط ریز و درشت را به مسابقه می‌گذاشتند. نمایش‌هایی اجرا شده و تعزیه‌خوانان تعزیه‌های خود را برپا می‌کردند (دورفرد، ۱۳۹۳، ۱۰۲). این امر نشان‌دهنده کارکردهای متنوع قهوه‌خانه در فضای شهری بوده که به تنهایی بار عملیاتی بسیاری از اماکن امروزی را برعهده داشته است. کارکردهای قهوه‌خانه را می‌توان به دسته‌های زیر تقسیم‌بندی کرد.

• کارکرد اجتماعی

مهم‌ترین کارکرد قهوه‌خانه در طول عمر خود، کارکرد اجتماعی بوده است. از دیدگاه اجتماعی قهوه‌خانه مکانی بوده که افراد از گروه‌ها و طبقات مختلف در آنجا جمع شده و علاوه بر گذراندن اوقات فراغت به تبادل افکار و اخبار نیز می‌پرداختند (اطهری و زمانی، ۱۳۹۴، ۱۹۰). به بیان دیگر قهوه‌خانه این امکان را برای افراد مختلف به وجود می‌آورد تا بتوانند در کنار یکدیگر نشسته، تعامل و گفت‌وگو کنند. کارکرد اجتماعی را می‌توان به چند بخش تقسیم کرد.

- مکانی برای ارتباط جمعی

هرچند در ابتدا قهوه‌خانه برای نوشیدن قهوه یا چای ایجاد شد ولی به مرور زمان، امکان ایجاد ارتباط بین گروه‌های مختلف اجتماعی، به مهم‌ترین جنبه آن تبدیل و باعث اهمیت و ماندگاری آن شد.

- نقش اطلاع‌رسانی قهوه‌خانه

در روزگاری که رسانه فراگیری وجود نداشت، مردم در قهوه‌خانه در کنار یکدیگر نشسته و اخبار روز را مبادله می‌کردند (دادور، ۱۳۹۲، ۱۲). این کارکرد هنوز هم در قهوه‌خانه‌ها جاری است. «محلی مناسب برای استراحت و نوشیدن چای و کشیدن قلیان و از همه مهم‌تر شنیدن و رد و بدل کردن اخبار شهر و روستا و وضعیت راه‌ها و اقله‌های بین راه بودند» (برد و وستون، ۱۳۷۶، ۹۳).

- مکانی برای استراحت و آرامش

در ایام قدیم قهوه‌خانه‌ها پاتوق مناسبی بود برای مردمی که می‌خواستند ساعتی چند از خانواده دور باشند (شعبانی، ۱۳۷۸، ۳۴۵) و یا محلی برای استراحت افراد در بین ساعات کاری و یا مکانی برای مسافری بود.

- اجتماع شغلی

با توجه به گسترش قهوه‌خانه، بعضی از آن‌ها به صنف یا گروه خاصی از مردم اختصاص یافت و میعادگاه یا پاتوق قشرهای مختلف پیشه‌وران، هنرمندان و ... شد (قاسمی، ۱۳۸۴، ۱۶) تا بتوانند ملاقات‌های کاری خود را در آن محل هماهنگ یا برخی از مسائل خود را در این محل پی‌گیری کنند. این کارکرد مهم هنوز هم در بسیاری از قهوه‌خانه‌ها مشاهده می‌شود.

- مکانی برای تفریح، بازی و سرگرمی

بازی کردن از دیرباز در قهوه‌خانه‌ها رایج بوده است. در هر

رقص و تقلید و حرکت‌های مضحک و می‌داشتند» (بلوکباشی، ۱۳۷۵، ۱۲۳). علاوه‌براین محیط فرهنگی قهوه‌خانه‌ها غنای خاصی داشته است؛ سخنوری مرشدان، مشاعره ادب، شاهنامه‌خوانی و نقالی و نقاشی‌های دیواری، محیطی را فراهم آورده بود که خستگی چشم و گوش و جان را می‌زدود (زندى، روشن و امینی‌خواه، ۱۳۹۷، ۳۲).

- نگهداری از ارزش‌های دینی و ملی

قهوه‌خانه‌ها در قالب مراکز فرهنگی مردمی، محل حماسه‌سرایی نقالان، سخنوران، شاعران نامدار، ارائه هنرهای بی‌بدیل نقاشی و پرده‌سازی و معماری باشکوه سنتی و نیز نمایش‌های تئاتر و روحی، شعبده‌بازی و ... مسئولیت پاسداری از نمادهای فرهنگی و حماسه‌های ملی و مذهبی، تقویت روحیه، ایجاد انگیزه و ... را پذیرفت (فقیهی محمدی، ۱۳۸۴، ۱۲).

• کارکرد سیاسی

قهوه‌خانه‌ها در آغاز محفلی برای گردآمدن مردم از قشرهای مرفه جامعه، ادیبان و شاعران و رجال درباری کشوری و لشکری بودند (شیخی فینی و غمام نو، ۱۳۹۴، ۵). ولی همان‌گونه که بیان شد به مرور زمان جایگاهی برای افراد مختلف جامعه شده و مورد استقبال عموم قرار گرفت. یکی از کارکردهای گروه‌های اجتماعی در این مکان، استفاده برای مباحث سیاسی بوده است. به‌گونه‌ای که نقش قهوه‌خانه در رخدادهایی مانند انقلاب مشروطه جای تأمل فراوانی دارد، این کارکرد از جنبه‌های زیر قابل بررسی است.

- قهوه‌خانه به مثابه محل تجمع سیاسی

یکی از مباحث مطرح‌شده در هر اجتماع مردم، مسائل سیاسی بوده است. با توجه به عدم حضور رسانه در زمان‌های قدیم‌تر این کارکرد از اهمیت زیادی برخوردار بوده و حتی در مواردی منجر به برخورد حکومتی می‌شده است. کنت دو گوینو که مدتی را در ایران گذرانده است، نقل می‌کند: «کوچه‌های تهران پر از نقال‌های دوره‌گرد است. سابقاً نقال‌ها مثل ترکیه در قهوه‌خانه‌ها مردم را دور خودشان جمع می‌کردند. اما چند سال پیش قهوه‌خانه‌ها به دستور امیرنظام تعطیل شد؛ چون در آن‌ها صحبت از سیاست می‌شد و با کارهای دولت مخالفت می‌کردند. از آن تاریخ به بعد دیگر قهوه‌خانه‌ها باز نشده‌اند. اما در محل وسیعی نزدیک سبزه‌میدان نوعی انبار با تیر و تخته ساخته‌اند که اطرافش باز است و پیرامون آن سکوهایی احداث شده که دویست تا سیصد نفر می‌توانند روی آن چمباتمه بزنند. در ته انبار یک تختگاه درست کرده‌اند و از صبح تا شب نقالان و شنوندگان این محل را پر می‌کنند» (گوینو، ۱۳۸۳، ۳۲۸). بنابراین از فعالیت‌های سیاسی قهوه‌خانه‌ها می‌توان به اجتماع مردم از هر گروه و صنفی در قهوه‌خانه برای شنیدن اخبار روز و مقابله حکومت‌ها با این‌گونه فعالیت آن‌ها اشاره کرد (کامرانی‌فر و معمار، ۱۳۹۰، ۱۰۰).

- یکی از منابع اعتراضات سیاسی

با توجه به حضور افراد از گروه‌های مختلف اجتماعی در قهوه‌خانه، این مکان محل مناسبی برای اعتراضات گروه‌های پایین‌تر اجتماعی بوده است. به‌گونه‌ای که از نظر دولت انگلیس، قهوه‌خانه‌ها در برخی برهه‌ها، منبع اصلی اعتراضات سیاسی بوده‌اند (اطه‌ری و زمانی، ۱۳۹۴، ۱۸۸).

• کارکرد هنری

قهوه‌خانه از همان ابتدای کار، ارتباط زیادی با هنر برقرار نمود و به محلی برای عرضه برخی هنرها تبدیل شد. در واقع مدت زمان زیادی قهوه‌خانه نقش گالری‌ها و فرهنگ‌سراهای امروزی را ایفا می‌کرده است. علاوه بر این محلی برای اجرای هنرهای دیگر نمایشی هم بوده است. در نهاد مدنی قهوه‌خانه‌ها، آرام آرام، دو مکتب مهم از هنرهای کلامی و تجسمی، نقالی و سخنوری و نقاشی پدیدار شد و به سرعت مراحل تکاملی خود را طی نمود و در هر یک از این عرصه‌ها، هنرمندان ناموری تربیت یافتند (قاسمی، ۱۳۸۴، ۱۷).

- شاعران قهوه‌خانه‌نشین

در دوره قاجار نیز همچون دوره صفویه قهوه‌خانه‌ای بسیاری برای شاعران وجود داشته که متأسفانه امروزه درباره آن‌ها اطلاعاتی در دست نیست. یکی از شاعرانی که به زندگی او و رفت و آمدش به قهوه‌خانه پرداخته شده، شاطر عباس صبوچی است (فلاح و خواجه‌بی، ۱۳۹۶، ۷۴).

«شاطر عباس از جمله شاعرانی بود که در دوره قاجار همراه با دوستانش روزها به قهوه‌خانه «خان مروی» می‌رفت و در آنجا اشعارش را می‌خواند. عباس حتی می‌توانست فی‌البداهه در همان قهوه‌خانه اشعاری را بسراید. در آن زمان میرزا حسین سرخوش که او هم شاعر بود، اشعاری که شاطر عباس فی‌البداهه می‌سرود را در دفترچه‌ای یادداشت می‌کرد؛ چون شاطر عباس مانند بسیاری از شاعران دیگر دوره قاجار سواد چندانی نداشت» (گل محمدی، ۱۳۶۸، ۲۷-۱۲). از دیگر هنرمندان قهوه‌خانه‌نشین می‌توان از ملا مؤمن معروف به یک‌سوار، میرالهی، مقیمای زرکش، مولانا حیدر قصه‌خوان، مظفر حسین و ... نام برد.

- نقالی

یکی دیگر از هنرهایی که در قهوه‌خانه‌ها اجرا می‌شد و مردم به آن علاقه زیادی داشتند، نقالی بود. نقالی و قصه‌خوانی قرن‌ها پیش از صفویان در ایران وجود داشت. در دوره صفوی نقالان و قصه‌خوانان در ساعاتی از روز به قهوه‌خانه‌ها می‌رفتند و با نقل داستان‌های مختلفی از شاهنامه و کتاب‌های دیگری مثل اسکندرنامه و ... مردم را که برای رفع خستگی روزانه به قهوه‌خانه‌ها می‌آمدند، سرگرم می‌کردند (بلوکباشی، ۱۳۷۵، ۱۳). نقش قهوه‌خانه در توسعه این هنر، انکارنشده است.

- نقاشی

نقاشی قهوه‌خانه‌ای یک نوع نقاشی ذهنی و خیالی و متکی بر احساس و برداشت‌های هنرمند از نمایه‌های داستان‌های حماسی و ملی ایرانیان و داستان‌های مذهبی و وقایع تاریخی است (قاسمی، ۱۳۸۴، ۱۷). در دایره‌المعارف هنر، نقاشی قهوه‌خانه‌ای چنین تعریف شده است: اصطلاحی است برای توصیف نوعی نقاشی روایی رنگ و روغنی با مضمون‌های رزمی، مذهبی و بزمی که در دوران جنبش مشروطیت براساس سنت‌های هنر مردمی و دینی با اثرپذیری از نقاشی طبیعت گرایانه مرسوم آن زمان به دست هنرمندانی مکتب‌نדיده، ایجاد شد (پاکباز، ۱۳۸۱، ۵۸۶). این گونه نقاشی نمایانگر آمال و علایق ملی، عقاید مذهبی و روح فرهنگ خاص لایه‌های میانی جامعه شهری است. قهوه‌خانه خاستگاه این نقاشی بود و اولین سفارش‌دهندگان این شیوه صاحبان قهوه‌خانه‌ها بودند (رحمانی و شعبانی خطیب، ۱۳۹۵، ۲۵). نقاشی قهوه‌خانه‌ای ویژگی‌های متفاوتی نسبت به سایر نقاشی‌ها دارد. یکی از بارزترین این ویژگی‌ها، تأثیر تعزیه بر این نقاشی است. به‌گونه‌ای که برخی معتقدند، عنوان نقاشی کربلا برای این نقاشی‌ها مناسب‌تر است، چرا که درون‌مایه اصلی این نقاشی‌ها، برپایه عاشورا بوده است (فلور، چلکووسکی و اختیار، ۱۳۸۱، ۷۱).

• کارکرد ادبی

در بعضی دوره‌ها، کارکردهای ادبی بر کارکرد سیاسی و اجتماعی آن چیره می‌شد. برای نمونه در دوران قاجار رواج شاهنامه‌خوانی، نقالی، غزل‌خوانی و سخنوری موجب افزایش بار ادبی قهوه‌خانه‌ها شد (اطه‌ری و زمانی، ۱۳۹۴، ۱۹۵). هرگاه شاعری شعری نغم می‌سرود، در قهوه‌خانه آن شعر را برای نزدیکان شاه می‌خواند و در صورت مناسب‌بودن، وی را به شاه معرفی می‌کردند تا صله‌ای دریافت کند (کامرانی‌فر و معمار، ۱۳۹۰، ۱۰۵). سخنوری یکی دیگر از مراسم قهوه‌خانه‌های تهران در دوره قاجار بود. سخنوری نوعی تبادل شعر بود که در قهوه‌خانه‌های بزرگ و بیشتر در ماه رمضان انجام می‌گرفت. برای اجرای مراسم سخنوری در قهوه‌خانه سردم می‌بستند؛ بدین معنی که بالاترین نقطه قهوه‌خانه را انتخاب می‌کردند و تخت پایه کوتاهی در آنجا قرار می‌دادند و با قالی می‌پوشاندند و صندلی در بالای آن قرار می‌دادند. دیوار پشت سر این مکان را هم با پوست و کشکول و تبریزین و دیگر وسیله‌های درویشی می‌پوشاندند (همان، ۱۱۰).

• کارکرد اقتصادی

قهوه‌خانه علاوه بر آنکه یک کسب‌وکار گسترده در شهرهای بزرگ ایران بوده که فضایی برای اشتغال گروه‌های مختلف به وجود می‌آورده، محلی برای تبادلات اقتصادی بوده و فضایی

برای فعالیت تجاری سایر گروه‌ها نیز فراهم می‌آورده است. چنان‌که بسیاری از بازاریان در این مکان، در خصوص مسائل اقتصادی مذاکره و تصمیم‌گیری می‌کردند.

• کارکرد مذهبی

این کارکرد را می‌توان از چند جنبه بررسی کرد. در وهله اول همان‌گونه که بیان شد، مراسم مختلف در مناسبات مذهبی در قهوه‌خانه برپا می‌شده است. با توجه به ساختار معماری آن و امکان تجمع افراد، آیین تغزیه‌گردانی در ایام ماه محرم در قهوه‌خانه برپا می‌شده است. از طرفی نقاشی به کار گرفته شده در قهوه‌خانه عمدتاً تلفیقی از هنر نقاشی و مذهب شیعه است. «در اواخر دوره قاجاریه، شخصی به نام «علیرضا قوللرآقاسی» با عنوانی چون میناکار باشی و نقاش باشی که دارای تبحر در زمینه‌های مختلف نقاشی و کاشی‌کاری بود، برای اولین بار هنر نقاشی را از صورت درباری و هنری که تنها در اختیار افراد مرفه جامعه بود در آورد و آن را با پیاده‌کردن بر روی بوم و واردکردن آن به محیط‌هایی چون قهوه‌خانه‌ها و سینه‌زنی‌ها و حسینیه‌ها، یعنی جایی که آدم‌ها با تمام صفا و صمیمیت‌شان به این اماکن می‌آیند، وارد کرد» (بلوکی فر، ۱۳۶۲، ۱۹۹).

• کارکرد آموزشی

قهوه‌خانه در فضای شهری قدیم، به خصوص از دوره صفویه از جمله مکان‌هایی به شمار می‌رفته که نقش مهمی در زندگی فردی، خانوادگی و شهری مردم داشته و به‌عنوان یک کانون فرهنگی، نقش مؤثری را در آموزش مردم ایفا نموده است (محمودی و قاسمی، ۱۳۹۱، ۳). این امر به‌واسطه فضای خاصی بوده که تا مدت‌ها بر این مکان حاکم بوده و قهوه‌خانه به‌مثابه یک مرکز آموزشی نقشی مهم در این عرصه ایفا می‌کرده است. به مرور زمان و با تغییر سبک زندگی، این کارکرد کمتر در قهوه‌خانه مشاهده می‌شود.

• کارکرد متفرقه

علاوه بر کارکردهای فوق، قهوه‌خانه کارکردهای دیگری هم داشته است، مانند:

- قهوه‌خانه به‌مثابه هتل

قهوه‌خانه در برخی موارد خوابگاهی بود برای افراد کم‌بضاعتی که توان اجاره حجره در کاروانسرا را نداشتند (دادور، ۱۳۹۶، ۱۳): «قهوه‌خانه که زیر یک درخت بود و با نور چراغ زنبوری روشن شده بود، مثل غار به نظر می‌رسید. یک قاب برجینک عجیب از بذره‌های رنگ شده از نعل درگاه قهوه‌خانه به‌عنوان نظر قربانی آویزان شده بود. بوی سداب نیز می‌آمد که برای دفع چشم بد دود کرده بودند. در همان لحظه، از داخل قهوه‌خانه پیرمرد متبسمی با عمامه سبز و کت مندرس مخصوص مهمانداران کشتی با دکمه‌های طلایی رقص‌کنان به طرف ما آمد. با خوشرویی استقبال مفصلی کرد. یک بار دیگر احساس کردیم که در سرزمین

ناصرالدین‌شاه قهوه‌خانه‌ها برای مدتی تعطیل شدند. علت این کار را شکایت زنان از وضع قهوه‌خانه‌ها می‌دانستند. ادوارد براون (۱۳۷۱) دلیل اصلی این امر را ترویج فساد اخلاقی در قهوه‌خانه‌ها می‌داند.

- مکانی برای گذران اوقات فراغت

قهوه‌خانه در جامعه ایران، تحول بزرگی در شکل گردهمایی‌های مردم و سبک گذران اوقات فراغت و نوع سرگرمی‌های آنان فراهم آورد (خبری و انصاری، ۱۳۸۴، ۹۲). هنوز هم رفتن به قهوه‌خانه یکی از راهکارهای گذران اوقات فراغت است.

- پذیرایی مهمانان خاص

به خصوص در دوره‌های ابتدایی راه‌اندازی قهوه‌خانه در ایران، این مکان محلی برای پذیرایی مهمانان خاص بوده است. به عنوان مثال شاه عباس مهمانان عالی‌قدر و سفیران بیگانه را با خود به قهوه‌خانه می‌برده است (گرگانی، ۱۳۳۹، ۷۰). این امر برای سایر گروه‌های اجتماعی نیز رواج داشته است و هنوز هم این امر را می‌توان در جانشینان قهوه‌خانه مانند کافی‌شاپ‌ها دید.

جمع‌بندی

قهوه‌خانه در ابتدا با این هدف ایجاد شد که بتواند محلی برای نوشیدن چای و قهوه باشد. به مرور زمان این محل کارکردهای متفاوتی را به خود اختصاص داد. در بررسی انجام‌شده، می‌توان نتیجه گرفت کارکردهای قهوه‌خانه، علاوه بر نوشیدن چای و قهوه، موارد دیگری بوده که به مرور زمان پدید آمده است. این کارکردها در تصویر ۱ ارائه شده است. به عبارت دیگر این فضای عمومی توانسته، در طول تاریخ با افزایش کارکردهای خود، جایگاه خاصی را در بدنه جامعه به دست آورد و از محلی که خاص طبقه اشراف بود، به مرور زمان به محلی تبدیل شود که پایگاه اجتماعی توده جامعه و گروه‌های مختلف اجتماعی باشد. با بررسی عناصر مشابه قهوه‌خانه در کشورها و فرهنگ‌های دیگر، مشاهده می‌شود، کمتر مکانی است که توانسته باشد این چنین کارکردهایی را برای خود ایجاد کند و به همین دلیل در گذر زمان و با پیشرفت بشر، از زندگی انسان حذف شده‌اند. به عبارتی قهوه‌خانه متأثر از فرهنگ ایرانی، به نمادی ایرانی تبدیل شده است که مانند عناصر دیگر معماری در شهر ایرانی، کارکردهایی چندگانه داشته و به همین دلیل در بازه‌های زمانی متفاوت مورد توجه افراد مختلف بوده است. هنوز هم این توجه در جامعه وجود دارد. به گونه‌ای که هنوز هم می‌توان قهوه‌خانه‌های قدیمی محدودی را یافت که بخشی از این کارکردها در آن‌ها مشاهده می‌شود و یا این کارکردها به گونه دیگری مد نظر قرار گرفته

زندگان هستیم... پیرمرد تقلا کنان رختخواب‌ها و بقیه بار و بنه ما را گرفت و روی هم تلنبار کرد و بعد با شدت به چراغ زنبوری تلبه زد. روشنایی که بیشتر شد، دیدیم که در چه جایی هستیم. کف قهوه‌خانه خاکی بود و دورتادور دیوار سکوهایی از خشت برای پهن کردن رختخواب ساخته شده بود» (اودانل، ۱۳۸۶، ۸۷).

همچنین از این مکان برای استراحت مسافرین استفاده می‌شده است: «خسته و کوفته از گشت بازار، خود را به قهوه‌خانه‌ای رساندیم... در این اثنا فردی بدون لباس و عمامه، شروع به ذکر فضائل و فتوحات شاه عباس بزرگ و شاه صفی کرد و تا سرحد غلو و اغراق پیش رفت» (جملی کارری، ۱۳۸۳، ۱۱۱).

- قلیان کشیدن

قلیان کشی در ایران پیشینه‌ای دراز دارد. در میان اسباب دود و دم، قلیان نزد مردم ایران جایگاه ویژه‌ای داشته است. در هر قشر و گروه، افرادی بودند که به کشیدن قلیان عادت داشتند. قلیان، به جز قهوه‌خانه که پایگاه اصلی آن به شمار می‌رفت، به همه جا و از جمله منازل شخصی راه یافته بود (قاسمی، ۱۳۸۴، ۱۶). این امر از ابتدا با قهوه‌خانه‌ها عجین شد: «...قهوه‌خانه‌هایی که در آن چای می‌نوشند و قلیان می‌کشند» (شاردن، ۱۳۷۴، ۴۷۷).

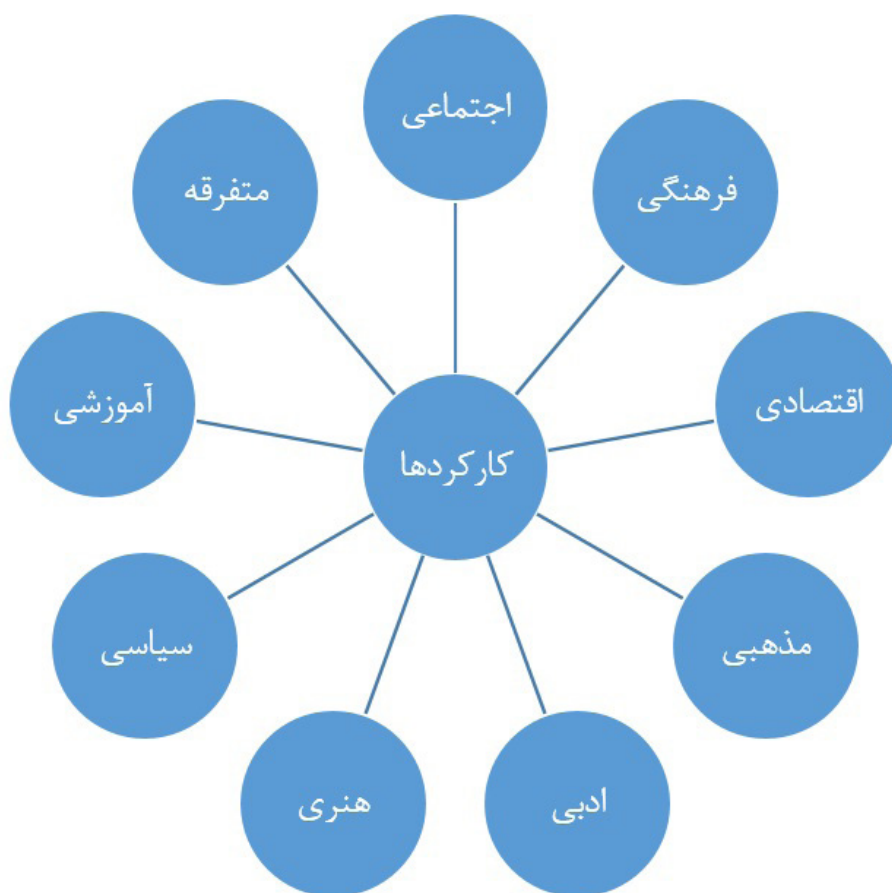
جملی کارری در سفرنامه‌اش شیوه استعمال تنباکو در ایران را این‌گونه توصیف می‌کند: «ایرانیان آن را خیس می‌کنند و در سر چپق بزرگی می‌گذارند و بر روی آن چند ذغال سرخ‌شده قرار می‌دهند، ته چپق نیز در تنگ پرآبی قرار دارد و هنگام کشیدن این چپق، دود از دورن آن گذشته و به دهان چپق کش می‌رسد. نام این پیپ در ایران قلیان است» (راوندی، ۱۳۵۴، ۲۳۴). هنوز هم کشیدن قلیان در قهوه‌خانه‌های موجود یکی از دلایل اصلی حضور افراد است.

- محلی برای رفع مشکلات

از قهوه‌خانه برای داوری و حلوفصل مشکلات محلی و حتی گاهی مسائل خانوادگی استفاده می‌شده است (شیخی فینی و غمام نو، ۱۳۹۴، ۶).

- فساد

قهوه‌خانه همیشه فضای خوبی نبوده است و گاه کارکردهایی داشته که در محدوده اخلاق قرار نمی‌گرفته است. در دوره صفویه، رسمی در ایران ایجاد شد که از کشور عثمانی به ایران سرایت کرده بود. این رسم همان به‌کارگرفتن تعدادی از پسران گرجی، چرکسی، هندی، ایرانی و غیره در دربار سلاطین، ضیافت‌ها و قهوه‌خانه‌ها بود. تعدادی از این بچه رقااصان در قهوه‌خانه‌ها حضور داشتند و عامل جلب مشتری بودند. به گونه‌ای که در زمان شاه عباس اول بیشتر کارگران قهوه‌خانه‌ها را از پسرچگان گرجی، چرکسی و ارمنی انتخاب می‌کردند (یوسف جمالی و اسحق نیموری، ۱۳۹۰، ۱۳۶). در برخی موارد نیز قهوه‌خانه به محلی برای تجمع خلافکاران تبدیل شده بود. در زمان

تصویر ۱. کارکردهای قهوه‌خانه. مأخذ: نگارندگان.

که همین فضاها نیز با تأثیرپذیری از هویت قهوه‌خانه‌های قدیمی، کارکردهایی فراتر از عرضه غذا و نوشیدنی داشته و به‌عنوان مثال همان‌گونه که در قهوه‌خانه‌های قدیمی بازی یکی از شیوه‌های گذران وقت بوده، در قهوه‌خانه‌های امروزی نیز علاوه بر چای و قلیان، ابزارهایی را برای بازی‌های رایانه‌ای در اختیار مراجعان قرار می‌دهند. در رویکرد منظرین، مکان به‌صرفه محلی کالبدی مورد بررسی قرار نمی‌گیرد و معنا و هویت آن بر مبنای کارکردها، نقش آن در جامعه و تعامل و ارتباطش با جامعه تعریف می‌شود. قهوه‌خانه با توجه به هویتی که در این مقاله به آن پرداخته شد، فراتر از کالبدی فیزیکی بوده و دارای هویتی است که در طول تاریخ در فرهنگ ایرانی شکل گرفته و با آن عجین شده است و هنوز هم می‌توان این امر را در برخی از قهوه‌خانه‌های سنتی باقی‌مانده از دوران قاجار یا پهلوی جستجو کرد. با توجه به مطالعه انجام‌شده مشخص شد که قهوه‌خانه با در نظر گرفتن کارکردهای متنوع و مختلف، دارای ظرفیت مناسبی برای تبدیل شدن به منظر است. به عبارت دیگر قهوه‌خانه

است. قهوه‌خانه میعادگاه فضلا، نویسندگان، شعرا و سایر هنرمندان بوده است که با توجه به محدودیت رسانه‌ای، آثار و نوشته‌های خود را برای حاضران می‌خواندند و همین امر باعث می‌شده تا افراد از صنف و طبقات مختلف جامعه در این محیط‌ها رفت‌وآمد کنند. کمتر محیطی را می‌توان یافت که برای خوردن غذا و نوشیدنی به وجود آمده و به مرور کارکرد ادبی و هنری و فرهنگی پیدا کرده باشد. با گذشت زمان و تغییر سبک زندگی از یک سو و پیشرفت تکنولوژی از سوی دیگر، بسیاری از کارکردهای قهوه‌خانه به مرور کم‌رنگ‌تر و حذف شدند. این امر باعث شد که فضای کالبدی قهوه‌خانه‌ها نیز تغییر کرده و فضاهای جدیدی مانند کافی‌شاپ‌ها یا رستوران‌ها جای آن‌ها را گرفتند. فضاهایی که هیچ‌گاه کارکردهای جنبی قهوه‌خانه را نداشته و صرفاً محلی برای صرف غذا و نوشیدنی هستند. قهوه‌خانه‌های سنتی به مرور جمع‌آوری شده و یا متأثر از فضای جامعه آن‌ها هم به رستوران یا کافی‌شاپ با همان تعریف مشخص تبدیل شده‌اند. هرچند در برخی موارد مشاهده می‌شود

مؤثر واقع شود. تمایل گردشگران شهری برای دیدن و تماشای این سنت‌های قدیمی می‌تواند باعث رونق مجدد این جاذبه مهم شود. ممکن است قهوه‌خانه‌های امروزی نشانی از قهوه‌خانه‌های سنتی را نداشته باشند و یا ورود رسانه و دیگر ابزار، برخی از کارکردهای قهوه‌خانه را کمرنگ کرده باشد، ولی در گردشگری منظر، هویت قهوه‌خانه و به خصوص تمایز آن با موارد مشابه می‌تواند جذابیت متفاوتی را برای گردشگران ایجاد کند. مشروط به آنکه این هویت بتواند در مجرای مناسبی بازتعریف شود. به عبارت دیگر با بهسازی و یا بازسازی فضاهای قهوه‌خانه قدیمی و معرفی هویت تاریخی آن می‌توان جاذبه‌هایی منحصر به فرد را در شهرهای ایرانی برای گردشگران شهری ایجاد کرد که بتوانند در بازدید از آنجا بخشی از تاریخ فرهنگی اجتماعی ایرانیان را در چند سال اخیر مرور کنند. همان‌گونه که در گردشگری منظر، هویت و معنای یک جاذبه در کنار کالبد آن مورد بررسی قرار می‌گیرد، در این بازدید نیز هویت ایرانی قهوه‌خانه جاذبه اصلی بازدید است.

صرفاً کالبد نبوده که با تغییر کاربری و یا تخریب از بین رود، بلکه دارای روح و معنایی مشخص و منحصر به فرد است که می‌توان با بازتعریف و معرفی آن، یک جاذبه منحصر به فرد برای گردشگری شهری در نظر گرفت. همان‌گونه که در برخی شهرهای قدیمی با بازسازی فضاهایی مانند حمام، و معرفی هویت و کاربردهای آن، توانسته‌اند از این فضا به‌عنوان یک جاذبه گردشگری که می‌تواند بخشی از فرهنگ جامعه ایرانی را در طول تاریخ بیان کند، استفاده نمایند. در صورت توجه جدی‌تر به این مکان مهم در عرصه شهری و احیای هویت آن، می‌توان آن را به‌عنوان منظر گردشگری شهری تلقی کرد که منحصر به ایران بوده و نمادهای فرهنگی ایرانی و شیعی در آن متجلی است. در زمانی که بسیاری از جاذبه‌ها براساس داستان‌های معاصر به وجود آمده‌اند، نگاه منظرین به قهوه‌خانه می‌تواند منظر متفاوتی را ایجاد کند که ریشه در تاریخ چندصد ساله دارد و با گذر زمان، تغییر یافته است. این امر می‌تواند در احیای هنرهای مربوط به قهوه‌خانه مانند نقالی و نقاشی و سخنوری و شعرخوانی

فهرست منابع

- اطهری، سیدحسین و زمانی، سمیه. (۱۳۹۴). بررسی مقایسه‌ای سرآغازهای حوزه عمومی در ایران و غرب: قهوه‌خانه و اهمیت تاریخی آن. *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۱۷(۱)، ۱۷۹-۲۰۴.
- اودانل، ترنس. (۱۳۸۶). *باغ سلار جنگ: خاطرات ایران* (ترجمه کمال فهیم). تهران: روزبهان.
- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۳). *سفرنامه* (ترجمه احمد بهپور). تهران: ابتکار.
- براون، ادوارد. (۱۳۷۱). *یک سال در میان ایرانیان* (ترجمه ذبیح‌الله منصوری). تهران: صفار.
- برد، اف. ال. و وستون، هارولداف. (۱۳۷۶). *گشت و گذاری در ایران بعد از انقلاب مشروطیت* (ترجمه علی اصغر مظهری کرمانی). تهران: جانان.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۷۵). *قهوه‌خانه‌های ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۹۳). *قهوه‌خانه و قهوه‌خانه‌نشینی در ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بلوکی فر، عباس. (۱۳۶۲). *گفت و شنودی با استاد عباس بلوکی فر نقاش شیوه سنتی قهوه‌خانه: نقاشی از نوع مردمی*. هنر، ۴(۴)، ۱۹۸-۲۰۵.
- پاکباز، رویین. (۱۳۹۰). *دایره‌المعارف هنر*. تهران: فرهنگ معاصر.
- جملی کارری، جیووانی فرانچسکو. (۱۳۸۳). *سفرنامه کارری* (ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ). تهران: علمی فرهنگی.
- حسینی، آرزو. (۱۳۹۲). *شربت و شربت‌خانه در گذر زمان*. *باغ نظر*، ۱۰(۲۵)، ۴۹-۵۸.
- خبری، محمدعلی و انصاری، مجتبی. (۱۳۸۴). *جایگاه قهوه‌خانه در هنر ایران*. *مطالعات هنرهای اسلامی*، ۲(۲)، ۹۱-۱۰۴.
- خلعت‌بری لیماکی، مصطفی. (۱۳۸۶). *چای قندپهلوی (جستاری بر قهوه‌خانه در ایران)*. *نحوای فرهنگ*، ۳(۳)، ۴۱-۴۴.
- دادور، المیرا. (۱۳۹۶). *آبخوست قهوه‌خانه: فضایی مردانه از کلام در سفرها*. *ادبیات تطبیقی (ویژه‌نامه فرهنگستان)*، ۱۵(۱۵)، ۷-۱۵.
- دلواله، پیتر. (۱۳۸۴). *سفرنامه* (ترجمه شجاع‌الدین شفا). تهران: علمی فرهنگی.
- دورفرد، حسین. (۱۳۹۳). *خاطرات تهران قدیم*. تهران: نغمه زندگی.
- راوندی، مرتضی. (۱۳۵۴). *تاریخ اجتماعی ایران*. (ج. ۷). تهران: امیرکبیر.
- رحمانی، نجیبه و شعبانی خطیب، صفرعلی. (۱۳۹۵). *بررسی جایگاه خیال و اسطوره در نقاشی قهوه‌خانه‌ای (روش ژیلبر دوران)*. *باغ نظر*، ۱۳(۴۲)، ۱۹-۳۲.
- زندی، بهمن؛ روشن، بلقیس و امیری‌خواه، مریم. (۱۳۹۷). *مقایسه نام‌گذاری قهوه‌خانه‌ها با کافی‌شاپ‌های شهر تهران از دیدگاه نام‌شناسی اجتماعی*. *زبان‌شناسی اجتماعی*، ۱۱(۴)، ۳۰-۴۱.
- ستاری، محمدحسین. (۱۳۹۴). *گردشگری شهری*. در *سومین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پایدار*، دانشکده شهید مفتاح همدان، همدان.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن* (ترجمه اقبال یغمایی). تهران: توس.
- شعبانی، علی. (۱۳۷۸). *قهوه‌خانه‌هایی به نام حزب!*. یاد، ۵۳(۵۶)، ۳۴۵-۳۴۸.
- شهری، جعفر. (۱۳۶۸). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*. (ج. ۲). تهران: مؤسسه فرهنگی خدماتی رسا.
- شیخی فینی، سهیلا و غمام نو، المیرا. (۱۳۹۴). *بررسی نقش کاربردی کافه‌ها در فضای عمومی شهر؛ شناسایی ویژگی‌ها و پتانسیل‌ها*. در *اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری*. مؤسسه معماری و شهرسازی سفیران راه مهرازی، یزد.
- فقیهی محمدی، علی. (۱۳۸۴). *درآمدی بر رویکرد اجتماعی قهوه‌خانه‌ها*. پیام بهارستان، ۴۷(۴۷)، ۱۲-۱۳.
- فلاح، مرتضی و خواجویی، منیژه. (۱۳۹۶). *تأثیر قهوه‌خانه‌ها بر ادبیات فارسی تا آغاز انقلاب مشروطه*. در *دوازدهمین گردهمایی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی*. کرمانشاه، دانشگاه رازی.
- فلور، ویلم؛ چلکووسکی، پیتر و اختیار، مریم. (۱۳۸۱). *نقاشی و نقاشان دوره قاجاریه* (ترجمه یعقوب آژند). تهران: ایل شاهسون بغدادی.
- قاسمی، حامد. (۱۳۸۴). *قهوه‌خانه‌ها و نقالی و نقاشی*. *پیام بهارستان*، ۴۷(۴۷)، ۱۹-۱۴.
- کامرانی فر، احمد و معمار، نرجس. (۱۳۹۰). *نقش و عملکرد قهوه‌خانه‌های تهران در دوره قاجار*. *تاریخ اسلام و ایران*، ۱۱(۱۱)، ۹۹-۱۱۸.
- گرگانی، اشرف. (۱۳۳۹). *تاریخ قهوه‌خانه در ایران*. *ایران آباد*، ۲(۲)، ۶۹-۷۵.

- گل محمدی، حسن. (۱۳۶۸). تحقیق دربارهٔ زندگانی، احوال، اعمال، افکار، آثار و دیوان کامل اشعار شاطر عباس. تهران: نشر اطلس.
- گوینو، ژو آرتور زف. (۱۳۸۳). سفرنامه (ترجمهٔ عبدالرضا هوشنگ مهدوی). تهران: قطره.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی (ترجمهٔ منوچهر صبوری). تهران: نی.
- ماهان، امین و منصور، سیدامیر. (۱۳۹۶). مفهوم منظر با تأکید بر نظر صاحب‌نظران رشته‌های مختلف. *باغ نظر*، ۱۴(۴۷)، ۱۷-۲۸.
- محمودی، سکینه خاتون و قاسمی، مرضیه. (۱۳۹۱). تعامل نقل و نقش در قهوه‌خانه‌های ایرانی. *مطالعات هنرهای تجسمی*، ۳۴(۱)، ۲۱-۱.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۸۳). درآمدی بر شناخت معماری منظر. *باغ نظر*، ۱(۲)، ۶۹-۷۸.
- منصور، سیدامیر و شفیعی، سعید. (۱۳۹۸). *آشنایی با منظر (گردشگری منظر)*. تهران: مهکامه.
- ملکیان، اکبر. (۱۳۵۳). قهوه‌خانه در ایران. *فرهنگ و زندگی*، ۱۷(۱)، ۷۸-۹۵.
- نجمی، ناصر. (۱۳۶۳). *ایران قدیم تهران قدیم*. تهران: جانزاده.
- نوری کرمانی، علی؛ ذوقی، ایوب؛ حصار ارسطو، یاری و علایی، مسعود. (۱۳۸۸). گردشگری شهری و پیوند عملکردی آن با اکوتوریسم، مطالعهٔ موردی: استان کردستان. *فضای جغرافیایی*، ۹(۲۶)، ۱۳۷-۱۵۶.
- یوسف جمالی، محمدکریم و اسحق نیموری، محمدرضا. (۱۳۹۰). قهوه‌خانه در ساختار جامعهٔ صفوی و تفریحات رایج در قهوه‌خانه‌ها. *مسکویه*، ۱۷(۱)، ۱۲۳-۱۴۰.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوهٔ ارجاع به این مقاله

باصولی، مهدی؛ درخش، سعیده و اسعدی، میرمحمد. (۱۴۰۱). قهوه‌خانه، جاذبهٔ تاریخی در منظر گردشگری شهری ایران. *منظر*، ۱۴(۵۸)، ۲۰-۲۹.

DOI: 10.22034/MANZAR.2021.271096.2112
 URL : http://www.manzar-sj.com/article_143705.html